

DÅBENS LIV SKAL LEVES

Sammenhængen mellem dåb, tro og menighedsliv i dansk liturgi og praksis siden Luther

Professor, dr.theol. Kurt E. Larsen

Hos apostlen Paulus kan dåben og et nyt liv i tro og menighed ikke skilles. Dåben har på én gang sakramental og etisk karakter: »Eller ved I ikke, at alle vi, som er blevet døbt til Kristus Jesus, er døbt til hans død? Vi blev altså begravet sammen med ham ved dåben til døden, for at også vi, sådan som Kristus blev oprejst fra de døde ved Faderens herlighed, skal leve et nyt liv« (Rom 6,3-4). Og dåben gør personen til en del af Kristi legeme, menigheden: »For ligesom legemet er en enhed, selv om det har mange lemmer, og alle legemets lemmer, så mange, som de er, dog danner ét legeme, sådan er det også med Kristus. For vi er alle blevet døbt med én ånd til at være ét legeme, hvad enten vi er jøder eller grækere, trælle eller frie, og vi har alle fået én ånd at drikke« (1 Kor 12,12-13).

I en tidligere artikel (Larsen 2018) har jeg påvist, hvordan den lutherske lære om dåben som et sakramente er fastholdt i de danske dåbsritualer og kirkelovgivning fra reformationen: Dåben skænker syndsforladelse og genfødelse og derfor stammer kristenlivet fra dåben. Dermed er et

afgørende luthersk og bibelsk anliggende fastholdt. Alt godt kan imidlertid også overbetones: Hvis man for stærkt understreger dåbens sakramentale engangskarakter, kan dåben komme til at svæve i luften, tilbageskuende, uden forbindelse til tro, etik og menighedsliv. I 1840 fandt liturghistorikeren biskop Engelstoft, at dansk tradition led under netop dette (Engelstoft 1840, 219). I denne artikel vil jeg undersøge, om der har været – og er – en for svag understregning af det fremadrettede i danske dåbsritualer og dåbspraksis. Først om sammenhængen mellem dåb, tro og etik, sådan som det kommer til udtryk i dåbsritualer og i praksis omkring dåben.

Dåben som begyndelsen til et liv i tro – i dåbsritualerne

Luthers ritualer havde en stærk understregning af sammenhængen mellem dåben og det efterfølgende kristenliv. I ritualforslaget fra 1523 hed det: »[...] at han – betegnet med din godheds tegn – må være uden stanken af al ond lyst og ved den søde duft af dit bud glad må tjene dig i kristenheden og daglig vokse [...]«

(Thodberg 2017, 70f). Og der bedes for barnet om, at det må »[...] blive bevaret tør og sikker i kristenhedens hellige ark, altid brændende i Ånden, glad i håbet [...]« (Thodberg 2017, 72). Sidstnævnte bøn gik også videre i det danske dåbsritual fra 1685 (Konvent for Kirke og Theologi 1985, 29).

Brug af salt, dåbshue og dåbslys var symbolske skikke, som Luther havde bevaret fra katolsk tid i sit 1523-ritualforslag, og de pegede også fremad mod et liv i tro og lydighed. Barnet fik salt i munden som tegn på, at det skulle vokse i visdom gennem livet: »Modtag, N., saltet af den visdom, der skal føre dig til det evige liv« (Thodberg 2017, 70). Barnet blev iført en hue som symbol på, at dåbens renhed skulle bevares gennem at leve et rent liv: »Modtag den hvide uplettede klædning, som du uden pletter skal bringe frem for Kristi domstol« (Thodberg 2017, 75). Dåbsbarnet fik givet et lys og formanedes til at bevare det brændende gennem livet ligesom brudejomfruerne i Jesu lignelse: »Modtag denne brændende fakkel og bevar din dåb ukrænket, for at du, når Herren kommer til brylluppet, kan gå ham i møde med alle de hellige [...]« (Thodberg 2017, 76). Meningen med disse skikke var at understrege, at dåbens nytte ikke var sikret med handlingens blotte gennemførelse, men at dåben skulle følges op med et liv i visdom, renhed osv. Da reformatoren Hans Tausen i 1528 udgav sit danske dåbsritual (»En ret christelig Fadzon at christne Børn med paa Danske«) fulgte han Luthers 1523-ritualforslag tæt og havde også bevaret Luthers skikke med salt, hue og lys – med næsten samme ord-

lyd (Helveg 1854, 555). I Luthers ritualforslag fra 1526 var disse symbolhandlinger ikke mere med. For Luther var de ydre skikke og symboler noget, som mennesker havde tilføjet for at pynte på dåben, men disse udvendige ting var ikke vigtige, og dåben kunne godt ske uden alle disse ting (Thodberg 2017, 82). I dansk tradition blev det Luthers 1526-ritual, der kom til at præge, og dermed forsvandt de fleste symbolhandlinger. Korstegnet blev dog bevaret.

Korstegnet

Skikken med korstegn er bevaret ved dåben fra Luther til nutiden, men det er blevet fortolket på ret forskellige måder undervejs. For Luther var korstegnet et led i exorcismen: »Jeg besværger dig, du urene ånd, i Faderens (korstegnelse), Sønnens (korstegnelse) og den Helligånds (korstegnelse) navn at fare ud og vige bort fra denne Jesu Kristi tjener« (Thodberg 2017, 73). Tilsvarende var det i Hans Tausens ritualforslag 1528 og i Danmarks og Norges Kirkeritual fra 1685.

Den pietistiske biskop Peder Hersleb ønskede exorcismen fjernet fra dåbsritualet, men korstegnet ville han bevare, idet han foreslog følgende ledsagende formaning: »du betegnes hermed med korsets tegn til en erindring om at i Kristi kors skal du have al din salighed og ved hans kors fortjeneste får du denne nåde af Gud, som dig i dag vederfares, så og for at erindre dig, at du bør tage Kristi kors på og efterfølge ham« (Thodberg 1998, 99). Korstegnet ved dåben kom således til at knytte frelsesbegivenheden på Golgata og den døbtens kristenliv sammen. Det

danske dåbsritual fra 1783 fulgte den vej, idet det beholdt korstegnet, men lod det indgå i en ny sammenhæng: »Annam det helliges Korsens Betegnelse baade paa dit Ansigt og paa dit Bryst, til et Vidnesbyrd, at du skal troe paa den korsfæstede Herre Jesum Kristus« (Thodberg 2017, 122; Thodberg 1998, 123). Oplysningstiden havde ikke meget sans for det sakramentale i barnedåben, og biskop Balles ritual imødekom tidens krav lidt ved at lade korstegnet pege frem mod den senere konfirmation og voksenalder, hvor den enkelte selv skulle tro (Thodberg 2017, 122). Korstegnet var således ikke mere et element i understregningen af dåbens »mørke« baggrund, men pegede fremad mod forpligtelsen til et liv i tro.

De egentlige oplysningsteologer havde store problemer med korstegnet. For dem var der tale om et stykke magi, som ingen moderne mennesker forstod noget af. I Sverige forsvandt korstegnet fra dåbsritualet i Sverige på den tid (Thodberg 2017, 125) Under de særlige sønderjyske forhold var korstegnet også udsat for pres. Den oplysningsprægede biskop Adler udgav i 1796 en stor agende til brug i her-tugdømmerne, med ikke færre end syv forslag til dåbsritualer – alle uden noget korstegn (Den Slesvig-Holsteenske Kirkeagende 1796)! En række menigheder ydede betydelig modstand mod de foreslåede forandringer, men for eksempel i Løgumkloster udelod præsten korstegnet ved dåbshandlinger (Henningsen 2016, 94; 314). Oppe i kongeriget gik det anderledes. Her ville teologerne H. G. Clausen, Chr. Bastholm og til dels biskop P. O. Boisen også udelade korstegnet (Thodberg

1998, 123; 134), men Balles ritual fra 1783 beholdt det altså, og således blev det bevaret til vor tid. Balles slægtning N. F. S. Grundtvig tillagde korstegnet stor betydning, inddrog det i sit daglige trosliv og morgenbøn – og skrev siden om det i en kendt dåbssalme: »Gudsfigrene grande slog kors for sin pande« (Thodberg 2017, 139-143). Biskop Mynster ønskede heller ikke korstegnet væk, men foreslog i 1839 en udvidelse af ordlyden: »Annam det helliges Korsens Betegnelse baade paa dit Ansigt og paa dit Bryst til et Vidnesbyrd, at al din Tanke og dit ganske Hjerter skal helliges ved Troen paa den korsfæstede Herre Jesum Kristus« (Thodberg 1998, 172). Hermed kobledes dåben og det kommende liv tydeligt sammen. Anderledes var det med pastor P. A. Fengers ændringsforslag fra 1874: »[...] Vidnesbyrd, at du tilhører den korsfæstede Herre« (Thodberg 2017, 173). Her pegede ordene ved korstegnet udelukkende tilbage på dåbens sakramentale betydning, en gang for alle. Det autoriserede ritual af 1912 fulgte ikke Fenger, men lød: »til et vidnesbyrd om, at du skal tilhøre den korsfæstede [...]«. Med ordet »tilhøre« var det klart udtrykt, at dåben skulle ses som indledning til et liv i en relation til Kristus. Denne ordlyd bevarede i 1992-ritualet.

Håndspåleggelsen

I Luthers 1523-ritual lød det under håndspåleggelsen – efter at genfødsel og tilgivelse var erklæret – »Han styrke dig med sin nåde til det evige liv« (Thodberg 2017, 75). De samme ord blev taget med i de senere autoriserede ritualer i 1685, 1783, 1912 og 1992, og de har tjent til at

understrege bønnens betydning: Dåbens nytte er ikke sikret ved handlingens blotte udførelse, for man er fortsat afhængig af Gud og hans styrkende nåde, og »nåde« er, luthersk forstået, tæt knyttet til »nådemidler«. Underforstået: Dåben er ifølge dette led i ritualet ikke (kun) en hyggelig familiebegivenhed, en rite – men indledningen til en livslang afhængighed af Gud.

Faddere og forældre

Selve fadderinstitutionen rummer en indirekte understregning af dåbens sammenhæng med liv, tro og oplæring, for ellers var der ingen grund til at have faddere i baghånden i tilfælde af barnets forældres tidlige død.

I Luthers dåbsritualforslag indgik der faddere, men deres rolle var at holde barnet under dåbshandlingen.¹ En faddertale havde Luther ikke med i sine ritualer, men det blev dansk tradition siden reformationens start. Hans Tausen talte i sit ritualforslag fra 1528 om, at præsten til sidst skulle gøre sin »vanlige Formaning til Fadderne«, uden dog at nævne noget om indholdet (Helveg 1854, 555). I en »Håndbog for sognepræster« fra 1535 var man mere konkret og talte om den »vanlige Formaning til Fadderne, om dend hellige Catechismo ath lære Barnet« – altså at der følger en oplæringspligt med dåben (Lausten og Bom 1970, 20f).

I Kirkeordinansen af 1539 var der ikke optegnet noget fuldt dåbsritual, men i dets regler om dåbspraksis anføres det, at der ved dåben skulle være to formaninger til fadderne. Før selve dåben skulle fadderne påmindes om dåbens ypperlig-

hed, så de gav agt på ordene. Efter dåben skulle den sædvanlige formaning lyde: At fadderne havde pligt til at oplære børnene, hvis forældrene døde, og de var der til stede, så barnet måtte blive ved Kristus, som det nu ved dåben var »indtpaadet vtj hannom« (Lausten 1989, 60; 182f). Det skal bemærkes, at vi her møder udtrykket »indpode«, som siden har indgået i danske dåbsritualer. Det er et glimrende ord til at fastholde begge sider af dåben: Både det sakramentale (at man er blevet forenet med Kristus) og det fremadrettede (at barnet har brug for at blive hos Kristus for at få del i dåbens rette gavn). Det skal også her bemærkes, at det altså allerede i 1539 var en dansk »sædvane« med en faddertale, og formuleringerne er med små ændringer ført videre i danske dåbsritualer lige siden. Det gælder også dåbsritualet af 1992, hvor der dog er to – indholdsmæssigt vejledende – forslag til faddertale. Det nye forslag udvider den kendte ordlyd med, at både forældre og faddere er dåbsvidner, og at forældrene skal oplære barnet og bede for det. Dette har ikke før været sagt til forældrene, vel fordi man underforstod det, men det virker naturligt, at det åbent formuleres til alle dåbsforældre, at dåb og oplæring hører sammen. I nutiden er det naturligt at have mest fokus på forældrenes betydning for barnets liv, tro og menighedstilknytning.

I historiens løb har nogle villet supplere faddertiltalen betydeligt. Biskop Boisens dåbsritualer fra oplysningstiden nedtonede ikke blot dåbens sakramentale betydning, men rummede også et par forslag til nye faddertaler. Det ene pålagde fadderne at sørge socialt for barnet, hvis

det blev forældreløst, så det ikke led nogen nød, og »ikke alt for meget kommer til at savne Fader og Moder«. Det andet forslag pålagde hele menigheden en faderforpligtelse: »Modtager denne spæde med Glæde og Tak til Gud. Enhver hielp til at han maa vorde from og god. Ingen give ham forargelse [...]. Han skal ingen Eder, ingen U-sandheder høre. Han skal træde ind i en Menighed, hvor fædre, fromme Mødre, troe Tjenere, lydige Børn lyse for ham med deres Exempel« (Thodberg 1998, 126f).

Romerne 6

Ved at bevare spørgsmålet om forsagelsen i det danske dåbsritual har man bevaret et element, der fremstiller dåben som indledning til et liv i troens kamp mod onde magter. En yderligere understregning af dåbens etiske forpligtelser var der tale om i Balles dåbsritual fra 1783. I dette citeredes bibelordene fra 1 Pet 1,3 (ændret til anden grammatisk form; fra »har genfødt dig« til: »vil igienføde dig«) og Rom 6,4: »Lovet være Gud og vor Herres Jesu Christi fader, som efter sin store barmhjertighed vil igienføde dig til et levende Haab, formedelst Jesu Christi Opstandelse fra de Døde, men at du begraves med ham ved Daaben til Døden, paa det at ligesom Christus er opreist fra de døde, formedelst faderens Herlighed, saa skal og du vandre i et nyt Levned« (Thodberg 1998, 124). Fra og med ritualet i 1912 blev 1 Pet 1,3 gengivet ordret efter Bibeloversættelsen og det centrale bibelsted fra Rom 6 forsvandt og kom heller ikke med i rituallet af 1992.

Dåben som begyndelsen til et liv i tro - i kirkens øvrige praksis

At dåben som engangsbegivenhed ikke måtte adskilles fra det efterfølgende kristenliv i tro og bod fremgik af Kirkeordningen, der om dåben sagde, at det var en »Pagt, Gud har gjort mod os i Christus til at styrke troen og understrege boden og den kræver et kristeligt Levned« (Olsen 1936, 78). At dåben skulle ses i sammenhæng med hele kristenlivet, kunne den ældre lutherdom tage ganske alvorligt. Sognepræsten Jørgen Friis i Sevel i Vestjylland var i 1600-tallet så ivrig for den lutherske lære om retfærdiggørelsen og for sammenhængen mellem dåb og syndsforladelse, at han prædikede imod samtidens fremhævelse af bodens betydning. Nogle følte, at han dermed havde undsagt al tale om helliggørelse og banede vej for »kjødelig sikkerhed«. Han blev derfor i 1643 afsat fra sit embede og sad en tid i Blåtårn (Andersen 1896, 383-385).

Døbes »til« eller »i«

I dåbssagen mod sognepræst Bent Feldbæk Nielsen i Snedsted indgik det som et element, at han døbte »til« Faderens, Sønnens og Helligåndens navn, og ikke »i« dette navn (Foss 1996, 211). Med denne ændring ville han fremhæve dåbens fremadrettede betydning, idet »til« peger i retning af at oprette et tilhørsforhold til Gud. Denne detalje, der i folkemunde er blevet brugt som eksempel på teologisk pindehuggeri og folkekirkelig rigiditet, har en forhistorie. Dåbsbefalingen i Matt 28,19 var i den autoriserede bibeloversættelse af 1907 oversat med: »[...] idet I døbe dem til Faderens og Sønnens og den Helligaands

Navn«. I 1910-forslaget til nyt dåbsritual var det derfor foreslået, at man ved dåb i kirkerne også fulgte denne ordlyd. Der havde i forvejen åbenbart været præster, der døbte »til«, måske fordi de opfattede det som en korrekt oversættelse af grundtekstens græske ord. Den kendte præst A. Busch gik i hvert fald tilbage til »i« fra »til« efter protest fra lægfolk i sit sogn og efter en belæring fra Vilhelm Beck (Holt 1961ff, 505f). Da et nyt dåbsritual blev autoriseret i 1912 lod man fortsat præster dømpe »i« den treenige Guds navn, trods bibeloversættelsens ordlyd. Pastor Peter Severinsen havde ud fra liturgihistorien påpeget, at »i« havde en vigtig pointe, der gik ud over det rent sproglige i bibelordet. Forholdsordet »i« handlede om fuldmagt: Det var på vegne af den treenige Gud, at præsten dømpe. Dette fremhævede dåbens sakramentale betydning og dens uafhængighed af præstens person. Den ovenfor omtalte biskop Adler med det svage sakramentsyn havde derfor også typisk nok søgt at ændre »i« til »paa« (Thodberg 1998, 118; 212; 216; 239; Harbsmeier og Iversen 1995, 295).

I sagen om Feldbæk Nielsen fik han først lov at bruge »til« ved læsningen af Matt 28 før dåben, men ved selve dåben skulle han bruge »i«. Dette indvilligede han i (Olesen 1988, 38-40). Da der nogle år efter rejstes en ny sag mod ham, var det ikke denne ordlyd, der var udslagsgivende for hans afskedigelse i 1996, men hans afvisning af Gud som det handlende subjekt i dåben. (Foss 1997, 238-243; Foss 2000, 163ff).

Dåbens sammenhæng med den enkeltes Gudstro, kristenliv og oplæring er én

ting. Noget andet er den dømptes forhold til kirke og menighed. Det skal vi nu se på, ud fra dåbsritualet og dansk praksis.

Dåben som indledning til et liv i kirke og menighed – i dåbsritualerne

For Luther hang dåb og menighed sammen, men dette aspekt blev ikke formuleret så tydeligt i hans ritualer, da det på grund af de landskirkelige forhold i Kursachsen reelt var en selvfølge, at dåb og menighedsliv hørte sammen. Dåben som indføring i menigheden var kort med i Luthers ritualer i hans såkaldte syndflodsbøn, der talte om, at barnet blev indlemmet i »kristenhedens hellige ark«. Da syndflodsbønnen desværre gled ud i Danmark i 1783, tabtes også denne understregning af forbindelsen til kirken. De danske barkedåbsritualer fra og med 1685 gjorde ikke meget ud af at knytte dåben sammen med menigheden, hverken med den gudstjenestefejrende lokalmenighed eller med Jesu Kristi kirke som helhed. Derimod var der i ritualer for voksendåb fra 1685 en stærk formaning til den nydømpe om at være – del af menigheden: »[...] flittig høre Guds Ord, med Andagt bruge det Højværdige Alterens Sacramente, og i alle Ting bevise dig en ret Christen« (Konvent for Kirke og Theologi 1985, 38).

I tiden omkring 1800 søgtes menighedsaspektet understreget tydeligere i forskellige forslag, der næppe tilfældigt kom fra folk, der havde svag sans for det sakramentale i dåben. Konfessionarius Bastholm ville inddrage menigheden mere i dåben (Thodberg 1998,

129). Biskop Boisen lagde det hen til hele menigheden at være forbilleder for den nydøbte, passe på ikke at forarge dem og søge at inddrage den i handlingen (Thodberg 1998, 126f). Professor H. N. Clausen skrev i sit ritualforslag 1825: »Og efterdi nu disse Børn ere ved den hellige Daab optagne til Medlemmer af den christelige Kirke, da bør os Alle at agte og erkjende dem som Troens Egne [...] og yde dem al christelig Kjærlighed og Omhu i Raad og Daad [...]«

Selvom man ikke kan følge de nævnte forslagsstilleres teologi i øvrigt, kan man godt lære af deres henvisning til menigheden. I enevældens og ortodoksiens tid, hvor alle danskere skulle høre til den lutherske kirke og skulle gå i kirke, var der måske ikke så meget grund til at nævne sammenhængen udtrykkeligt. I dag er det derimod et savn, for en jævnlig påmindelse om at dåb og menighedsliv, dåb og gudstjenestedeltagelse hører sammen, kunne måske modvirke den danske tendens til ukirkelighed og privatkristendom. Talen til (forældre og) faddere handler i øjeblikket om oplæring i børnelærdommen, men man kunne også indskærpe pligten til at søge at lede de døbte ind i menighedens liv. Det norske 2017-ritual har således en stærkere understregning af menighedsaspektet. Det nydøbte barn vises frem for menigheden med ordene: »Dette er NN, Guds barn, døbt ind i vor menighed og Kristi verdensvide kirke«. Det norske rituals faddertilale er rettet til hele menigheden og modvirker som sådan privatisering: »Sammen med vår menighet og hele kirken får dere [foreldre og faddere]

del i et helligt ansvar: å vise omsorg [...]« (Ordning for dåp 2017, 3-4; 7).

Tidligere gav ritualet udtryk for et skel mellem menigheden og verden, idet dåben fører ud af verden og ind i menigheden. I 1685-ritualet hed det således i bønnen for barnet, at det »maatte skillis fra de vantro Menniskers Tal, og blive bevarede i den hellige Christenheds Ark, altid brendende i Aanden [...]« (Konvent for Kirke og Theologi 1985, 29). I 1783-ritualet var dette ændret til indledende ord om, at man ved dåben ville indlemme barnet »ved den hellige Daab i hans troende Kirke [...]« (Thodberg 1998, 123). Mere teologisk klart var det i 1912-ritualet, hvor der var tale om en bøn om at barnet måtte »blive indlemmet i din troende menighed«. Dåben fører ind i menigheden, men ud fra et luthersk kirkesyn må der skelnes mellem den synlige og usynlige kirke. Hyklere vil også høre til i menigheden – den synlige menighed – i kraft af dåben, og netop derfor gav det god mening at bede om, at børn måtte komme til at tilhøre den - usynlige - troende menighed. I 1992-ritualet forsvandt det lille ord »troende« før menighed. Det var en svækkelse, for hvilken menighed er der da tale om? Der er vel ingen grund til at bede om, at de kommer til at tilhøre den synlige menighed, når folkeregisteret sørger for den side af sagen?

Oplæring som krav og tilbud

Vi har ovenfor set, hvordan faddere om nødvendigt skulle sikre oplæring af de døbte. Af den lille katekismus fremgik det, at det var husfaderen, der havde til opgave at lære og påminde sin husstand

om de kristne grundsandheder. Luthers kendte interesse for skolevirksomheden hang sammen med hans interesse for oplæring af de døbte børn. I den danske lutherske enhedskultur var dåb og oplæring så nøje tænkt sammen, at det åbenbart ikke følte nødvendigt at tale om forældrenes oplæringspligt. I stedet fremhævedes undtagelsen: Hvis forældrene døde, skulle fadderne tage ansvar for dåbsbarnets kristelige oplæring. Der fandtes også regler for den endnu sjældnere forekommende undtagelse, at voksne med jødisk, muslimsk eller baptistisk baggrund skulle døbes. Da skulle biskoppen sørge for, »at de blev vel og grundelig underviste i deris Catechismo og andre Troens Artikler«. Siden skulle han endda foretage en både privat og offentligt overhøring af disse i de trossætninger, som »hand tilforn har været U-eenig med os udi«, dvs. treenighedslæren, kristologien, sakramentlæren og især dåbslæren (Konvent for Kirke og Theologi 1985, 35f).

I 1780 lagde kancelliet så stor vægt på sammenhæng mellem dåb og oplæring, at lutherske præster ikke måtte døbe katolikkens børn, hvis ikke forældrene lovede, at lade barnet »oplære i vor christelige Børne-Lærdom«. Der kunne imidlertid være langt til en katolsk præst, og forældrene måtte så lade barnet hjemmedøbe, for siden at lade barnets dåb »confirmere« et sted, »hvor nogen catholsk Menighed har fri Religions Øvelse«. Dog – i oplysningstiden var principperne i opbrud, så i Odense (1799) og Viborg (1800) måtte katolske forældre godt lade deres børn døbe »i den lutherske Kirke med de samme Høitideligheder, som bruges ved de lutherske

Børns Daab« (Fogtmann og Hurtigkarl 1838, 12-13). Sammenhængen mellem dåb og menighedsliv fremgik også af, at man oprindeligt ikke ville lade præster døbe taternes børn, fordi disse var uden for samfundet, og da man ikke ville have dem ind i menigheden, burde de døbes af taterne selv (Koch 1901-1903, 649).

For børn i folkekirken var oplæringen sikret. Situationen omkring 1900 var den, at kristendomsundervisning var obligatorisk for døbte børn; folkeskolens kristendomsfag var indholdsmæssigt forpligtet på evangelisk-luthersk lære og havde forkyndende karakter (Pedersen 1976, 3f; Bugge 1979, 28; 34). Baptister kunne således ikke undervise i religion i folkeskolen, og havde derfor svært ved at blive lærere i folkeskolen i det hele taget før 1975 (Hylleberg og Jørgensen 1989, 308f; 337f) At folkeskolen sikrede dåbsoplæring, var vel også baggrunden for præsternes pligt til at døbe. En præst spurgte sidst i 1800-tallet, om man kunne døbe børn af borgerligt viede forældre, og kultusminister Scavenius pålagde ham det (Nedergaard 1963, 48; Lindhardt 1969, 126). Da der i 1920'erne rettedes angreb på folkeskolens obligatoriske konfessionelle kristendomsundervisning, og den borgerlige konfirmation begyndte at vinde frem, begyndte kirkefolk at tale om en mulig dåbsstrejke. Kirken kunne ikke fortsætte med at døbe alle børn, hvis der ikke mere var sikkerhed for deres oplæring. Biskopper, professorer og præster af både konservativ og liberal hældning tilsluttede sig tanken, mens den grundtvigske presse tog afstand. I 1930 spurgte pastor Christian Baun: »Hvorlænge kan vi blive ved med

at døbe Børnene, naar vi ikke har nogen Garanti for, at døbte Børn bliver vejledt i Kristendom. Der kan være nogen Rime-lighed i det Forslag, at Forældre, der lader deres Børn døbe, ogsaa forpligtes til at lade dem konfirmere – eller i al Fald gaa til Konfirmationsforberedelse« (Larsen 2014, 83ff). Samme Christian Baun var i 1965 biskop i Viborg, og da fik han den første af dåbssagerne på sit bord, da pastor L. B. Husum kun ville døbe børn, hvis forældrene lovede kirkegang under barnets opvækst. Baun havde forståelse for anliggendet, men afviste kravet, og Husum trak det tilbage (Pedersen 1976, 103). Siden var der i årene frem til 1975 yderligere et par meget omtalte dåbssager, hvor folkekirkepræster på forskellige måder stillede oplæringskrav for at ville døbe, idet de ville hindre, at dåbshandlingen blev isoleret fra det efterfølgende liv. Dette førte til henholdsvis irettesættelse af Frank Villy Nør og afsked af Ruben Jørgensen (Olesen 1988, 28; 37).

Der har ikke siden været »sager« om forholdet mellem dåb og oplæring. Til gengæld kom fokus til at ligge på kirkens eget bidrag til oplæringen og kirkens pligter over for de døbte børn. I 1975 ophævedes det hidtidige bånd mellem skole og luthersk kristendom, og dermed også båndet mellem dåb og oplæring. I 1987 introducerede folkekirken tilbuddet om indledende konfirmandforberedelse (dåbsoplæring), som er blevet det vigtigste tiltag fra kirkens side til styrkelse af sammenhængen mellem dåb og oplæring. Biskoppernes 2008-vejledning om dåben taler klart om dåben som indledning til nyt liv: »Dåben er ikke en isoleret kirkelig

handling, men er grundlag for livet, der leves i hverdagen. [...] af stor betydning, at forældrene af den lokale sognekirke kan få pædagogisk hjælp og støtte med henblik på barnets opdragelse i den kristne tro, så barnet selv kan blive fortrolig med det liv, som dåben giver«.

Vejledningen går nu som en selvfølge ud fra, at der forud for dåben er en samtale mellem præst og forældre. Den folkekirkelige diskurs om dåben har således siden 1975 handlet om kirkens muligheder for oplæring, ikke om vægring af dåb.

Biskoppernes vejledning om dåb (2008) lægger vægt på, at også kirken og den lokale menighed har ansvar for de børn, som den ved dåben modtager som medlemmer.

Fadderne og livet i menigheden

Vi har ovenfor set på faddernes pligt til at træde til med oplæring, hvis forældrene faldt fra. Men hvad med faddernes opgave i at knytte forbindelse til menigheden?

Det var en tanke, der blev fremhævet i årene omkring 1800. Biskop Boisen begyndte et af sine ritualforslag med de smukke ord: »Med kristelig Glæde og Tak modtage vi dette Barn i vor Menighed«, og fortsatte: »Maatte han – eller hun – voxte frem og vorde Menighedens og Forældrenes Glæde« (Thodberg 1998, 122). Biskop Mynster så hele menigheden som faddere og brugte dette som argument for berettigelsen af at døbe baptistbørn mod deres forældres ønske. Når hele sognemenigheden var faddere for barnet, var det OK at døbe, ligesom tilfældet var med hittebørn (Koch 1884-1886, 443f; Rosendal 1897-1899, 409f).

Vilhelm Beck fra Indre Mission tænkte i samme retning. Han ville have skolen til (fortsat) at foretage den grundlærende oplæring i kristen tro, mens barnets faddere havde den opgave videre frem i livet at bede for barnet, være et eksempel for det og påminde det. Beck udvidede i sine kirker faddertiltalen til følgende: »I skal vide, hvad I skylder dette Barn: at bede for dets Sjæls Frelse og gøre alt, hvad I i Fremtiden formaar ved kristelig Paamindeelse, men fremfor alt ved eders eget hellige Livs Eksempel, at dette Barn maa blive ved vor Herre Jesus, naar det vokser op, som det nu ved Daaben er indpodet i ham«. Forældre burde derfor finde troende faddere til deres børn, men faktisk burde hele menigheden opfatte sig selv som faddere. Dåben skulle ifølge Beck være en menighedshandling, der hørte hjemme i selve gudstjenesten – og han fik dette indført i sine sogne – for menigheden burde være til stede i kirken og deltage aktivt i dåbshandlingen ved forbøn for barnet og ved ihukommelse af deres egen dåbs store betydning: »for troende Mennesker maa det være Hovedsagen ved Gudstjenesten at være til Stede under Herrens Gjerning i Sakramenterne, bedende for Barnet, der døbes, bedende for Nadvergjæsterne [...]«. Således kunne den troende menighed som helhed være faddere for det lille barn, og dermed var der basis for fortsat at døbe alle børn i sognet. Da søndagsskoler og børnegudstjenester fra omkring 1880 vandt frem i folkekirken gennem Indre Mission, så han også dette arbejde som udtryk for menighedens åndelige fadderskab: »Det er den levende Menighed, som har følt det som sin Forpligtelse at over-

tage Fadderskabet over de mange døbte Børn, hvoraf altid i en Folkekirke mange ville mangle virkelige levende Faddere« (Larsen 2001, 107f). Den sidste sætning bekræftes i hvert fald fra København, hvor dåb i 1800-tallet foregik som masse-dåb i de store kirker, og hvor skikken med faddere ofte var faldet helt bort. Således skrev senere biskop Skat Rørdam i 1880: »Mange kbhvske Præster, vistnok alle de ældre, have ladet den Uskik passere, at Børn blive døbte uden Faddere, [...] dette har efter stor Maalestok fundet sted i Hellegaandskirken« (Nørr 1999, 300).

En nyere undersøgelse af præsters praksis i Haderslev stift i 2017 tyder på, at en del danske præster taler til hele menigheden som faddere i forbindelse med dåb (Davids og Rønkilde 2017, 36).

Hvor flere fra menigheden får opgaver i forbindelse med dåbsliturgien – ved at læse bibeltekster, bede bønner og så videre – kan dette måske være med til at fremhæve dåbens karakter af indlemmelse i en konkret menighed. I det følgende skal vi se på nogle konkrete praktiske forhold, der har at gøre med dåben som indlemmelse i en menighed.

Dåben som indledning til et liv i menigheden – i kirkens øvrige praksis

Hjemmedåb, fremstilling og drop-indåb

I ældre tider forekom det oftere end i dag, at børn blev døbt i hjemmet og umiddelbart efter fødslen. Datidens sygdomme og standard omkring fødslerne gjorde det til en ikke sjældent ting, at præsten måtte

rykke ud til en nøddåb. Og han måtte ikke forsømme dette, men skulle uden tøven tage af sted, dag eller nat. Kunne præsten ikke nå frem, skulle jordemoderen døbe barnet (Konvent for Kirke og Theologi 1985, 43).

Efter reformationen har det været skik, at der efter en nøddåb var en fremstilling i kirken, hvilket understregede sammenhængen mellem menigheden og dåben. Der var dog i 1500-tallet en enkelt biskop, der ikke fandt fremstilling nødvendig, når barnet var rigtigt døbt af en præst (Koch 1901-1903, 650).

Hjemmedåb vandt frem i 1600-tallet, også hvor der ikke var tale om egentlig nøddåb. Det mødte forgæves modstand fra biskop Resen og andre kirkeledere, der mente, at hjemmedåb kun burde finde sted ved høj nødvendighed og skulle indskrænkes mest muligt (Kornerup 1959, 226; 255; Rørdam 1889, 165f; Koch 1901-1903, 650). Sundhedsmæssige forhold og vanskelige transportforhold var en del af forklaringen på ønsket om hjemmedåb. Hos fornemme folk kunne der også være ønske om hjemmedåb, for at deres børn ikke skulle døbes i samme vand som de fattige (Beretning 1922, 212ff; Fæhn 1956, 244). Dybere i baggrunden lå en teologisk hovedvægt på dåben som etablering af et forhold til Gud, ikke i særlig grad til menigheden.

Struensee gjorde i 1770'erne hjemmedåb lovlig og den efterfølgende fremstilling frivillig, og det betød, at sidst i 1700-tallet forekom dåb i kirkerne næsten ikke mere. Ministeriet anbefalede nu ligefrem hjemmedåben, og det gjorde også biskop Boisen, der mente, at det reddede

nogle børns liv (Fæhn 1956, 157f; 160; 162f; 245).

Dåb uden for kirkerne er blevet bevaret længe i nogle af vore nabolande. I Sønderjylland foregik dåb i hjemmene i tysk tid, og først ved genforeningen i 1920 kom de tilbage til kirken (Beretning 1922, 212; Nedergaard 1972, 1128). Fra Island hed det i en reportage fra 1937, at de fleste islandske børn døbt i præstens hjem på hverdage (Dansk-Islandsk kirkesag 1937, 72). I Danmark gik udviklingen anderledes. Dåbsforordningen af 1828 tjente til at føre dåbshandlingerne tilbage til kirkebygningen, om end ikke nødvendigvis til menigheden, for dåben behøvede ikke foregå ved en gudstjeneste eller på en helligdag (Forordning af 30.maj 1828). Fremstilling efter hjemmedåb blev ved samme lejlighed gjort til en pligt igen (Koch 1901-1903, 657). Denne forordning er blevet stående meget længe. Selvom det teologisk set giver bedst mening at døbe i forbindelse med en gudstjeneste, således at det kommer frem, at dåb også er en optagelse i menighedens forsamling, har danske præster ikke kunnet kræve det. Præsterne har i princippet skulle stå til rådighed for dåb alle ugens dage og klokkeslæt, hvis ikke andre opgaver var til hinder derfor. Kirkeministeriet udtalte dog i 1956, at på de tre store helligdage var præsterne ikke forpligtede på at døbe på andre tidspunkter end ved gudstjenesten. (Roesen 1976, 79)

I 1989 nægtede en præst at døbe på en lørdag, men fik ikke medhold i ministeriet og blev pålagt at udføre dåben på denne dag.² Siden er det mange steder blevet skik med lørdagsdåb, hvor blandt andet

pladshensyn kommer ind i billedet i sogne med mange dåbshandlinger, små kirker og nutidens glædeligt store dåbsfølger. Skikken med lørdagsdåb, eller i det hele taget dåb uden for gudstjenesterne, står i fare for at virke privatiserende og gøre dåben til en familiebegivenhed snarere end en menighedshandling. Signalerne fra kirkens ledelse har da også været en klar anbefaling af dåb i gudstjenesten. Kirkeministeriet skrev i 1867, at dåb retteligt burde ske i menighedens forsamling. Den nyeste vejledning om dåb (Biskoppernes vejledning 2008) taler om dåben som en gudstjenstlig begivenhed. Hvor lørdagsdåb alligevel forekommer, bør det i videst muligt omfang indrettes som en menighedsgudstjeneste, og man må på andre måder søge at styrke kontakt mellem den døbte og menighedslivet.

Fra 2017 er skikken med Drop-in dåb kommet til Danmark. Der kan være særlige forhold, der gør sig gældende, så denne form kan forsvares. Familiesituationen eller personlige grunde kan gøre, at man viger tilbage for at blive døbt, eller få sit barn døbt, ved en offentlig gudstjeneste. Dog bør drop-in-dåben altid ses som en undtagelse fra reglen om, at dåb bør finde sted ved menighedens offentlige gudstjeneste, fordi dåb er en dåb ind i en menighed.

Dåb/nadver

Dåben har fra oldtiden været set som indgangen til og optagelse i menigheden, hvorfor de døbte også havde adgang til menighedens nadver, når de var blevet døbt, og dåben efterfulgtes af en dåbsaltergang (Thodberg 1998, 23f).

Før reformationen fulgte man i Slesvig-ritualet den oldkirkelige skik med at lade nadver følge dåben, symbolsk ved at man dyppede vin på barnets læber, og således kom det frem, at dåb og nadver, dåb og menighedsliv hørte sammen. Denne skik blev imidlertid ikke fulgt op af Luther og i 1561 direkte forbudt i Danmark, men nogle har altså fortsat med at gøre det, ellers behøvede man jo ikke at forbyde det flere gange (Koch 1901-1903, 654).

Efter reformationen forekom dåb næsten kun i Danmark som barnedåb, og derfor gav rækkefølgen mellem dåb og nadver sig selv. En episode i 1674, hvor en jøde havde deltaget i nadveren før sin dåb, så myndighederne alvorligt på. Det var en fejl, at han havde været til nadver før sin dåb, og det skulle han undskylde (Rørdam 1889, 498f).

Når der i dag er tale om ganske mange voksne, der døbes ind i den kristne tro og menighed, giver det god mening at vente med at lade disse deltage i nadveren, indtil dåbsforberedelsen er gennemgået. Så vil den første nadverdeltagelse også kunne få karakter af en fest, der markerer optagelsen i menigheden.

Ikke-lutherske faddere

Sammenhængen mellem dåb og menighed berører også spørgsmålet om fadderens tro og konfession. Det var der en del debat om sidst i 1600-tallet, da der var givet tilladelse til jødiske, reformerte og katolske menigheder. I 1685-ritualets tilspørgsel til barnet hedder det til sidst »vil du på denne tro være døbt?«. »På denne tro« var en tilføjelse i forhold til Luther, og den gjorde det klart, at troen har en

bestemt læremæssig side. Det gav derfor ikke uden grund anledning til bestyrelse og mange overvejelser i kirken, da det kom frem, at en jødisk kvinde havde været gudmor og svaret på barnets vegne ved en dåb i Nyborg i 1865 (Lausten 2007, 314ff). Hvis en fadder efterfølgende skifter religion, kan vedkommende ikke slettes fra kirkebogen som dåbsvidne, men har »fortabt den reelle mulighed for i givet fald at kunne tage vare på barnets kristelige opdragelse« (Biskoppernes vejledning 2008).

Man bliver døbt på den kristne tro, ikke på den specifikt lutherske tro. Af faddere krævedes i Kirkeritualet kun, at der var tale om »ærlige og uberygtede folk«, ikke noget konfessionelt tilhørsforhold. Biskop Bagger fik efterfølgende gennemtruffet et reskript, der i 1690 bestemte, at ikke-lutherske nok måtte overvære dåben, men ikke være faddere (Hermansen 2005, 281). Af dåbsforordningen af 1828 fremgik det derimod, at enhver døbt kristen kunne være fadder, uanset konfession (Engelstoft 1840, 238f). Dette gjorde ikke den store forskel i enevældens Danmark, hvor der kun som rene undtagelser fandtes ikke-lutherske kristne. Med grundloven kom religionsfrihed, talrige ikke-lutherske kirkeretninger og efterhånden en betydelig pluralisme. Princippet fra 1828-forordningen er imidlertid aldrig blevet ændret. På den ene side fremhæver dette i en økumenisk tid, at kristne i alle konfessioner er fælles om den grundlæggende kristne tro. På den anden side kan der siges at være noget selvmodsigende i at tillade en person at medvirke som fadder ved en barnedåb, hvis indhold man

ud fra sit eget dåbssyn måske er imod! Hvilken mening giver det, at lade vedkommende tage sig af barnets oplæring i den kristne tro og børnelærdom (også om dåben!), hvis forældrene dør. I hvert fald er muligheden for ikke-lutherske faddere ikke med til at knytte menighed og dåb sammen.

Døbefontens placering

Sjællands første lutherske biskop Peder Palladius havde slået på, at døbefonten skulle stå nederst i kirken, så folk vendte bagen til den, med opmærksomheden rettet mod prædikestol og alter, for man var døbt og skulle kun døbes den ene gang (Jacobsen 1925, 31). Dette argument kolliderede dog med ønsket om at lade dåben fremstå som en menighedshandling, for så længe døbefonten stod nederst i kirken, kunne menigheden ikke følge med i, hvad der skete. Slet ikke da man begyndte at få bænke ind i kirkerne, og dermed fik ansigtet fikseret op mod alteret (Bach-Nielsen 1994, 9). Dåben burde foregå midt i menigheden (Engelstoft 1840, 225), hvilket også blev direkte befalet i Kirkeritualet af 1685, når det gjaldt voksnes dåb, for da benyttedes ikke døbefonten, men følget skulle gå hen til »Døbestæden, som dertil paa en bequem Stæd i Kirken er indrettet« (Konvent for Kirke og Theologi 1985, 38; 156f). På et tidspunkt flyttede man døbefontene op øverst i kirken overalt.

Dåbstaler

Sammenhæng mellem dåb og menigheds-liv kan også fremhæves ved præstens ord i prædikenen eller i en særlig tale i forbindelse med dåben. Sådanne dåbstaler fore-

kom efter reformationen, hvor Hans Tausen havde vejledt i det og Kirkeordinansen lagt op til en belærende tale før dåben. I praksis blev det dog ikke almindeligt og forekom mest ved rige folks børn (Koch 1901-1903, 652). I 1685-ritualet var en dåbstale ikke nævnt, og i 1699 forbød Viborg-landemodet direkte at »forudsende en indgangstale« (Engelstoft 1840, 189). I nutiden ser det anderledes ud. Ved undertegnede ordination i 1986 rådede Viborg-biskoppen Georg S. Geil os ordinander til at holde en kort tale i tilknytning til dåbshandlinger. Ved at gøre det kunne man præcisere dåbens betydning ud fra rituallets ordlyd eller søndagens tekster. Allerede Adlers agenda inddrog som noget nyt en indledende tak for barnet, og det var en af de ting, der kunne tages med i en lille dåbstale, så dåbshandlingen også tilføres en stærkere skabelsesteologisk dimension. En drøftelse af dåbstalerne kan findes i *Kritisk Forum for Praktisk Teologi* nr. 66, 1996. Der udgives også sådanne taler, for eksempel Elmo Due (red.): *Livsmød. Fjorten Dåbstaler*, 2009, og Dåb-

staler til Trinitatis, Anden tekstrække, af Arne Mårup, Kjeld Slot Nielsen, Mads Davidsen, 2018.

Opsummering

I den første artikel så vi, at den danske tradition understøtter tanken om dåben som en Guds handling, der skaber forbindelse mellem Gud og dåbsbarnet (Larsen 2018). Af denne anden artikel er det fremgået, at dåben som begyndelsen til et liv i tro, efterfølgelse og vækst står rimeligt klart i ritual og praksis. Derimod er forbindelsen mellem dåb og kirke svagere. Dåben som indledning til et liv i kirke og menighed er ikke helt fraværende (»indlem det i din menighed«), men dette aspekt kunne fremhæves mere klart. Det skal så gøres med en passende takt, så præst og menighed ikke stiller barrierer op, der skubber de mindre kirkevante fra sig med den følge, at deres børn slet ikke kommer til den hellige dåb. Dåbens sammenhæng med menighedslivet bør fremstilles på en sådan måde, at det ses som en resurse i barnets liv og »et godt tilbud«.

Noter

- 1 Ved neddykning var det dog præsten, der dypede. Tak til Finn Andersen, der har påpeget denne sammenhæng, der burde have været med i min første artikel (Larsen 2018, 175).
- 2 Jf. Præsteforeningens Blad 1989, 646.

Litteratur

Andersen, J. Oskar. 1896. *Holger Rosenkrantz den lærde*. København.

Bach-Nielsen, C. 1994. »Dåbens engel – en inventartype i kirkens og bevidst-

hedens rum«. *Kirkehistoriske samlinger* 1994: 7-33.

Beretning fra det i Henhold til Lov af 10. September 1920 nedsatte Udvalg for

- kirkelige Anliggender. 1922. København.
- Biskoppernes Vejledning om dåb. 2008.
- Bugge, K.E. 1979. *Vi har religion - et skolefags historie 1900 – 1975*. København.
- Dansk-Islandsk kirkesag 1937 [Tidsskrift]
- Davids, I. M. og M. Rønkilde. 2017. »Det, som sker i dåben gør os trygge. Dåbspraksis i Haderslev stift«. Rapporten findes på www.haderslevstift.dk.
- Den Slesvig-Holsteenske Kirkeagende. Efter Allerhøieste Kongelig Befaling forordnet til almindelig Brug i Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, herskabet Pinneberg, Grevskabet Rantzau og Staden Altona. 1797. Slesvig.
- Engelstoft, C.T. 1840. *Liturgiernes eller Alterbogens og Kirkeritualens Historie i Danmark*. København.
- Fogtmann, L. og F. T. Hurtigkarl (udg.). 1838. *Samling af Forordninger, Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve, som vedkomme Geistligheden og de øvrige i Kong Christian den 5tes Danske og Norske Lovs anden Bog omhandlede Gienstande, ordnede efter Lovenes Artikler*. 3. udgave, besørget af J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Bind I. København.
- Forordning af 30.maj 1828. *Forordning om Adskilligt som i Henseende til Daaben bliver at iagttage*. <http://www.salldata.dk/love/love/1828-05-30.pdf>.
- Foss, P. J. 1996. »1995 - en oversigt«. *Kirkehistoriske Samlinger* 1996: 207-241.
- Foss, P. J. 1997. »1996 - en oversigt«. *Kirkehistoriske Samlinger* 1997: 231-267.
- Foss, P. J. 2000. »1999 - en oversigt«. *Kirkehistoriske Samlinger* 2000: 139-180.
- Fæhn, H. 1956. *Ritualspørgsmålet i Norge 1785-1813*. Oslo.
- Harbsmeier, E. og H.R. Iversen. 1995. *Praktisk Teologi*. Frederiksberg.
- Helveg, L. 1854. »Daabsritualet i den danske Kirke tilligemed Hans Tausens Døbebog«. *Kirkehistoriske samlinger*, I, 2. bind, 1854.
- Henningsen, L. N. 2016. *Værdikamp og folkeuro. Bønder, præster og øvrighed i 1790'ernes Slesvig*. Aabenraa.
- Hermansen, K. 2005. *Kirken, kongen og enevælden*. Odense.
- Holt, P. 1961ff. *Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark, 1861-1961*. København.
- Hylleberg, B. og M. B. Jørgensen. 1989. *Et kirkesamfund bliver til. Danske baptisters historie gennem 150 år*. Holbæk.
- Jacobsen, L. (udg.). 1925: *Peder Palladius' visitatsbog*. København.
- Koch, L. 1884-1886. »Baptistsagen i Aarene 1844-47«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. Række, 5. Bind, 1884-1886: 437-460.
- Koch, L. 1901-1903. »Gudstjenesten i den danske Kirke efter Reformationen«. *Kirkehistoriske samlinger*, 5. række, 1. bind, 1901-1903: 647-661 (afsnit 5: Daab og kirkegangskoner).
- Konvent for Kirke og Theologi (udg.). 1985. *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, 1685-1985*. Genudgivet af Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi. Søbro.
- Kornerup, B. 1959. *Den danske Kirkes historie*, IV. København.
- Larsen, K.E. 2001: *Vilhelm Beck – Missionspræsten*. Fredericia.

- Larsen, K.E. 2014. *Christian Bartholdy. Vækkelseskristendom og dansk kirkeliv. Studier i Indre Missions historie ca. 1930-1960*. Fredericia.
- Larsen, K.E. 2018. »Livet stammer fra Dåben. Dåbens sakramentale indhold udtrykt i dansk liturgi og praksis siden Luther«. *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 45 (2): 159-180
- Lausten, M. S. og I. Bom (udg.). 1970. *Skrifter fra reformationstiden I*. Institut for dansk kirkehistorie. København.
- Lausten, M. S. (udg.). 1989. *Kirkeordinansen 1537/1539. Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten*. København.
- Lausten, M. S. 2007. *Folkekirken og jøderne. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra 1849 til begyndelsen af det 20. århundrede*. København.
- Lindhardt, P.G. 1969. *Holmens Provst Thomas Skat Rørdam*. København.
- Nedergaard, P. 1963. *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie, 1849-1949, bind VI. Viborg stift*. København.
- Nedergaard, P. 1972. *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie, 1849-1949, bind IX B. Ribe stift*. København.
- Nørr, E. (udg.). 1999. *Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam 1854-1909, bind II*. Odense.
- Olesen, L. K. 1988. »Dåbssager i Danmark i nyere tid«. *Kritisk Forum for Praktisk Teologi* 34: 5-45.
- Olsen, M. V. 1936. *Den danske Kirkeordnantes af 1539*. København.
- Ordning for Dåp i hovedgudstjeneste. Vedtatt af Kirkemøtet 2017*. 2017. Oslo.
- Pedersen, E. T. 1976. *Dåb og dåbsundervisning i folkekirken*. København.
- Roesen, A. 1976. *Dansk Kirkeret*. 3. udg. København.
- Rosendal, H. 1897-1899. »Aktstykker vedrørende Baptistsagen 1844-47«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. Række, 5. Bind, 1897-1899: 408-444.
- Rørdam, H. F. 1889. *Danske Kirkelove 1537-1683, bind III*. København.
- Thodberg, C. 1998. *Dåben og dåbsritualets historie*. Stencileret udgave. Aarhus universitet.
- Thodberg, C. 2017. *Dåben og dåbsritualets historie*. Palmeserien, 2. København

Forfatter

Kurt E. Larsen
 Menighedsfakultetet
 Katrinebjergvej 75
 8200 Aarhus N
 kl@teologi.dk